

Laat-middeleeuwse adel in Winsum

In het vorige nummer van dit bulletin was een verslag opgenomen van mijn lezing over de Ommelander adel in de late middeleeuwen in het algemeen, en meer in het bijzonder over de edelen in de omgeving van Winsum. Het verslag dekte de inhoud van mijn lezing niet geheel, reden waarom de redactie mij vroeg een en ander zelf nog eens kort samen te vatten.

In de lezing werd aandacht besteed aan de organisatie van de rechtspraak in de Ommelanden en op de mogelijkheden die de juridische archiefbronnen bieden om meer over de Winsumer samenleving in die tijd te weten te komen. Het leek mij echter beter daar nu niet uitgebreid op terug te komen, maar dit artikel te beperken tot de adel te Winsum in de late middeleeuwen. We ontkomen er niet aan om eerst in het algemeen iets te zeggen over de geschiedenis van de adel in de Ommelanden, voordat we onze blik naar Winsum richten.

Over het karakter van de adel in de Ommelanden waren en zijn de meningen verdeeld. Een veel verbreide opvatting is dat er helemaal geen adel was. De personen die we in de middeleeuwse bronnen tegenkomen als 'hoofdelingen' zouden niets anders zijn dan rijke boeren, die hun positie enkel danken aan hun vermogen, waarmee zij een steenhuis konden bouwen en een klein legertje konden onderhouden. Sinds deze theorie voor het eerst uitgewerkt werd in 1933, is zij de meest gangbare geworden. Eigenlijk is het onbegrijpelijk dat zowel professionele als amateur-historici de theorie nog steeds koesteren, ondanks de stroom van publicaties die sedertdien de onhoudbaarheid ervan hebben aangetoond. De reden hiervoor ligt waarschijnlijk in de romantische visie op de middeleeuwse samenleving in de Friese gebieden waartoe ook de Ommelanden behoorden. In de late middeleeuwen ontbrak hier namelijk een landsheer: anders dan in bijna alle overige landen van West-Europa was hier geen koning, hertog of graaf die daadwerkelijke blijvende invloed had op bestuur en rechtspraak. Dit verschijnsel, dat onder de naam Friese Vrijheid bekend staat, werd en wordt vaak verward met persoonlijke vrijheid en gelijkheid: de Friese landen, zoals Hunsingo, Fivelingo, zouden in feite een soort boerenrepublieken zijn, waar iedere boer in principe gelijk was en waar dus geen ongelijkheid op grond van geboorte bestond. Geen adel dus, want als iets adel van andere aanzienlijke personen onderscheidt, is het wel het feit dat voor het behoren tot een adelstand een goede geboorte vereist is en niet alleen rijkdom of een belangrijke functie.

Er zijn echter sterke aanwijzingen dat de hoofdelingen wel degelijk een adellijk karakter hebben. De veelgestelde vraag 'Wat is een hoofdeling?' is niet zo makkelijk te beantwoorden, omdat de term in de loop der eeuwen van betekenis veranderde. In de 15^e eeuw en het begin van de 16^e eeuw (om mij daar maar toe te beperken) kunnen we een hoofdeling het beste typeren als een adellijk persoon, die op grond van zijn status en bezit een leidende positie in één

of meer dorpen bekleed. Er zijn dus ook adellijke niet-hoofdelingen, bijvoorbeeld dochters en jongere zonen van een hoofdeling die (nog) geen zelfstandige positie opgebouwd hebben. Andersom zijn er waarschijnlijk geen hoofdelingen in deze periode aan te wijzen die als niet-adellijk beschouwd werden.

Over veel bronnen uit de middeleeuwen beschikken we niet, maar uit wat we wel hebben, blijkt duidelijk het tegendeel. Hoe moeten we anders verklaren dat in de dertiende eeuw in verschillende kronieken vele malen Friezen en Ommelanders als 'nobiles' (edelen) worden aangeduid? Sterker nog: als we kijken naar de citaten waarin dit woord gebruikt wordt, dan wordt dat in de meeste gevallen gedaan in relatie tot verwantschap: 'X, zoon van de edele Y', 'Z, van adellijke afkomst'. Uitzonderlijk is het als de kroniekschrijvers spreken over 'nobiles' met betrekking tot rijkdom of, algemener, goederenbezit. Ook als we kijken naar de manier waarop de edelen zich gedragen, dan zijn er weinig verschillen met edellieden elders. De Friese (en dus Ommelander) edelen zijn zich sterk bewust van hun eer en goede naam en zijn graag bereid iedere aantasting daarvan met geweld te verdedigen. Als een (buitenlandse) vorst of graaf in de buurt is, laten zij zich aandacht en eerbewijzen graag welgevallen, zolang de hooggeplaatste vreemdeling hun positie niet bedreigt natuurlijk. Die tweeslachtige verhouding tussen adel en landsheer is algemeen in de Europese geschiedenis: adel en landsheer kunnen elkaar goed gebruiken om hun beider positie te verstevigen, maar als de ene partij te machtig dreigt te worden, komen zij al snel tegenover elkaar te staan.

In de 15^e en 16^e eeuw bieden de archieven meer houvast: de hoofdelingen kennen we in die periode voor een groot gedeelte bij naam en we kunnen wat meer over hun familierelaties achterhalen. We kunnen in die periode ook vaststellen of zij hun titel 'hoofdeling' alleen aan hun bezit ontleenden of dat hun geboorte van groter belang was. Als namelijk de hoofdelingen niets anders dan rijke boeren waren, dan zouden we verwachten dat zij ook gewoon met dochters van andere rijke boeren trouwen want die zouden dan in niets afwijken van de hoofdelingen. Bovendien zouden ook niet-hoofdelingen een steenhuis kunnen kopen en vervolgens de titel hoofdeling kunnen voeren. Het tegendeel blijkt echter: als een hoofdeling of zijn erfdochter een huwelijk sluit met een andere Ommelander, dan is dat in die periode bijna altijd met een kind van een andere hoofdeling. Verder is het tot het eind van de 16^e eeuw een hoge uitzondering dat iemand van buiten zich op grond van gekochte goederen hoofdeling gaat noemen. Het eerste

geval dat mij bekend is, is de aankoop van de Warffumborg in 1564 door dr. Johan Sickinghe, die zich sindsdien hoofdeling te Warffum noemde. Het gaat in dit geval niet om zomaar een rijk geworden stadsburger die het hogerop zocht, want de stad-Groninger familie werd al in de 15^e eeuw als adellijk beschouwd. De oudoom van dr. Johan, Evert Sickinghe, was halverwege de 15^e eeuw al hoofdeling te Winsum op (wat later heette) de Westelijke Ripperdaborg. Pas in het laatst van de 16^e eeuw zien we een aantal gevallen van lieden van niet-adellijke afkomst die borgen kopen en zich jonker en/of hoofdeling noemen.

Als we dan nog zien dat de weinige 'nobiles' die wij in de dertiende eeuw bij name kennen vermoedelijk voorouders zijn van vijftiende-eeuwse hoofdelingen, omdat zij dezelfde namen voeren en dikwijls nog in hetzelfde dorp of gebied een machtsbasis hadden (Ripperda, Ter Borgh, Snelgersma, Menolda), dan is er weinig reden meer om de theorie dat hoofdelingen hun positie uitsluitend aan hun bezit ontleenden aan te hangen. Wie dit toch wil volhouden, maakt het zichzelf erg lastig: hij zal een verklaring moeten vinden voor het uitzonderlijke feit dat de middeleeuwse Friese samenleving als enige in Europa geen ongelijkheid op grond van geboorte en dus geen adel kende.

Ik ben met zevenmijlslaarzen door een periode van vier eeuwen gestapt om in grote lijnen de continuïteit de Ommelander adel te schetsen. Er zijn wel meer argumenten te geven en de ontwikkeling is niet zo ongenueanceerd als ik hierboven aangaf. De Ommelander adel is bijvoorbeeld niet geheel gesloten, zoals de adel in die tijd nergens gesloten was. Nieuwe families konden langzaam in aanzien toenemen en uiteindelijk stilzwijgend als adellijk beschouwd worden. Doorgaans zijn die nieuwe families wel verwant aan hoofdelingenfamilies door huwelijken met jongere zoons of dochters. Je kunt in die gevallen dus ook niet meer echt spreken van 'nieuwe' families. Adeldom kon, anders dan nu, ook in de vrouwelijke lijn vererven. Een voorbeeld hiervan vinden we ook in de omgeving van Winsum: de familie Sigers die zich in het begin van de 17^e eeuw op Batenborg te Maarhuizen vestigde, daarvoor woonde op Sassemma onder Baflo en afkomstig was uit het oosten van de provincie. Leden van deze familie noemden zich pas vanaf het eind van de 16^e eeuw hoofdeling en/of jonker, maar al eerder waren zij verwant aan hoofdelingenfamilies.

In de Ommelanden is verder de nauwe relatie met de geslachten in de Stad opvallend. Hierboven noemde ik al de families De Mepsche en Sickinghe, die, voordat zij zich in Winsum vestigden of althans daar bezittingen verwierven, tot de leidende geslachten in de Stad behoorden. In 1533 was verder Allert Clant woonachtig te Tijum. Mogelijk bevond zich daar toen een steenhuis (wie van de lezers weet hier meer van?). In de 16^e eeuw vinden we in de Ommelanden meer aanzienlijke huizen die uiteindelijk niet uitgroeiden tot een borg omdat de adellijke bewoning niet voortgezet werd. Allert Clant is een mooi voorbeeld van de verwevenheid van verschillende families uit de Stad en de Ommelanden: zijn vader Harmen Clant was burgemeester van Groningen, terwijl zijn moeder Hidde Cater dochter was van de hoofdeling Claes Cater, die op zijn beurt zowel stedelijk als Ommelander voorgeslacht had.

Een ander geslacht dat zich in de 16^e eeuw in de nabijheid van Winsum vestigde, was de familie Tamminga. Al in de 14^e eeuw bezaten de Tamminga's veel land in deze omgeving, maar zij woonden in Hornhuizen. Door huwelijk met een erfdochter Asinga verkregen zij in de tweede helft van

de 15^e eeuw ook de borg te Warffum. Tussen 1534 en 1542 komt Abel Tamminga als hoofdeling te Winsum voor. In die tijd was de familie in processen verwickeld met neef Geert Lewe over het bezit van de borg te Hornhuizen.

Nadat deze juridische strijd in het voordeel van de familie was beslecht, betrok Abel Tamminga de voorvaderlijke borg te Hornhuizen weer. Hij woonde vermoedelijk niet op de (latere) Tammingaborg te Bellingeweer, want hij wordt expliciet hoofdeling te Winsum genoemd. Hij was gehuwd met een zuster van Focke Ripperda, die toen hoofdeling te Winsum was, en woonde daarom mogelijk op Ripperda-goederen. De eerste Tamminga te Bellingeweer was Allert Tamminga, die onder andere in 1563 als hoofdeling te Bellingeweer voorkomt. Van eerdere bewoners van de borg is niets bekend.

Maar de belangrijkste familie te Winsum was toch wel het geslacht Ripperda. De vroege geschiedenis van de (westelijke) Ripperdaborg is nog altijd in nevelen gehuld. Adellijke bewoners van Winsum kennen we vóór 1445 niet. In dat jaar woonde Evert Sickinghe er met zijn vrouw Amke Ukena. Zij bezaten verschillende steenhuizen en boerderijen onder Winsum, maar het is niet duidelijk waar deze allemaal gelegen waren. Na hun kinderloos overlijden kwamen een aantal onroerende goederen onder andere aan Amkes nicht Focke Ripperda toe. Hij werd de stamvader van de Winsumer Ripperda's, die op de westelijke Ripperdaborg resideerden. De verdere lotgevallen van deze borg, alsmede van de oostelijke Ripperdaborg, die in de 16^e eeuw in bezit van de familie kwam, wordt beschreven in het bekende boek *Ommelander borgen en steenhuizen*, zodat dat hier niet herhaald hoeft te worden.

Daarmee zijn in het kort de adellijke bewoners van de voormalige gemeente Winsum vóór 1600 de revue gepasseerd (de borgen De Brake en Blauwborg kenden pas na 1600 adellijke bewoners), waarmee in ieder geval duidelijk is geworden dat het onderzoek naar de middeleeuwse adel en steenhuizen nog lang niet klaar is en dat ook op dat gebied een mooie taak voor de *Historische Vereniging Winsum-Obergum* ligt!

■ Redmer Alma